

A Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltárban lévő, az erdélyi táj változásaira vonatkozó források

Kiss József Mihály

Rögtön az elején szükséges tisztázni az előadás címében szereplő, és a továbbiakban általunk használandó „Erdély” fogalmat, hiszen a történeti Erdély jóval kisebb területet foglal magába, mint a napjaink közbeszédében szereplő Erdély fogalom. Ez esetben nem csak a történeti Erdély területére vonatkozó forrásokról lesz majd szó, hanem általában azokról a forrásokról, amelyek az 1920 június 4-én aláírt trianoni béke alapján román fennhatóság alá került, mintegy 102 000 km²-re vonatkoznak. Természetesen a források keletkezésének idején még nem lehetett tudni, hogy egyszer majd megszületik egy ilyen békediktátum, ezért olyan levéltári őrzési egységek, úgynevezett fondok rövid bemutatására is sor kerül majd, amelyek más utódállam, vagy éppen a mai Magyarország területére vonatkozó adatokat is tartalmaznak.

Napjainkban egyre inkább teret nyer az a felismerés, hogy a víz stratégiai kincs. Hogyan bántak elődeink a Kárpát-medencének ezzel a kincsével? Levéltárunk iratanyagának jellegét alapvetően a vízzel kapcsolatos, a vízügyi munkálatokra-, a vízhasznosításra vonatkozó iratok határozzák meg. Fontos megjegyeznünk, hogy természetesen hazánkban nem csak a mi levéltárunk őriz ilyen jellegű forrásokat, hanem ilyenek szinte minden közlevéltárban előfordulnak. Mivel ezeknek a forrásoknak a teljes körű ismeretése előadásaink keretein messze túlnőne, mi most csak a saját levéltárunk őrizetében lévő forrásokról szólnék¹.

Mindannyian emlékezünk még történelmi tanulmányainkból arra, hogy a nagy mocsárlecsapolások, a folyószabályozások, ármentesítési munkálatok megindulása hazánkban a felvilágosult abszolútizmus idején kezdődött meg, a reformkorban teljessé vált ki, de például az Ecsedi-láp-, vagy a Hanság lecsapolására már a 20. században került sor.

Ezeknek a munkálatoknak az elvégzéséhez megfelelő szakemberek kellettek. A víz-építésre és földmérésre kiképzett mérnököket hazánkban a pesti egyetem mellett, a bölcsész kar szervezetébe tagolt, 1782-ben felállított, s 1850-ig működött Institutum Geometrico-Hydrotechnikumban képezték. Döntően az itt végzett 1275 mérnöknek köszönhetjük azt a hatalmas teljesítményt, amelynek eredménye mintegy 24 000 km²-nyi terület lecsapolása, ármentesítése, termővé tétele.²

Ahhoz, hogy ezek a munkálatok meginduljanak, először is szükség volt megfelelő térképekre, valamint az érintett területek birtokosai részéről annak belátására, hogy birtokaik akkor hajtanak számukra több hasznot, ha területeikből minél többet termővé tesznek. Mint oly sok minden a reformkorban, a Tisza-szabályozó egyesület létrejötté is gr. Széchenyi István nevéhez kötődik (1845, Alsószabolcsi Tiszai Ármentesítő Társulat)³. A Tisza példájánál maradva, a Helytartótanács – az akkori kormány – Vízügyi

¹A más közlevéltárban őrzött vízügyi vonatkozású fondokról összefoglaló található: Kálniczky László–Katz Veronika–Susits Imre–Szerényi Imre: Az Országos Vízügyi Levéltár Fond és állagjegyzék Budapest, 1986. 103-121 p.

²Legutóbb Szögi László: Mérnökképző intézet a bölcsészeti karon 1782-1850 (Institutum Geometrico-Hydrotechnicum Budapest, 1980. 261 p.

³1845 és 1948 között keletkezett 3.35 iratfolyóméternyi iratanyagát levéltárunk őrizi (Környezetvédelmi és Vízügyi levéltár IX. 5. fond)

és Építészeti Főigazgatóságának⁴ mérnökei – közülük is kiemelkedik Huszár Mátyás és Lányi Sámuel tevékenysége⁵ – készítették el 1832 és 1846 között a Tisza és mellékfolyóinak fölmérését (szintezések, vízmércék és fix pontok felállítása, vízhozam- és vízsebesség mérések, hossz- és keresztshelvények felvétele), aminek alapján elkészíthette Vásárhelyi Pál a Tisza szabályozás tervét (1846). Bár néhány térképszelvényt levéltárunk is őriz, a Tisza-mappáció térképei döntően a Magyar Országos Levéltárban kutathatók⁶.

Már az eddig előadottakból is világossá vált, hogy alapján véve kétféle forrástípusról beszélhetünk; úgy is mint *iratokról*, illetve *térképekről*.

Először röviden ismertetjük azokat a *fondokat*, melyek adatainak feltárása közelebb visz bennünket a táj változásainak megismeréséhez, ezután egy rövid pillantást vetünk a területünkre vonatkozó *térképállományra*, végül pedig *egy kisebb fond részletesebb bemutatásával* zárjuk mondadónkat.

Iratok

Levéltárunk közel 6500 iratfolyóméternyi történeti értékű iratanyagot őriz. A közérthetőség kedvéért definiáljuk az iratfolyó méter fogalmát: ha élére állítjuk a lapokat, akkor abból egymás mellé téve egy méternyi mennyiséget nevezünk egy iratfolyó méternek.

Először olyan fondokat fogunk felsorolni, amelyek minden bizonnyal tartalmaznak adatokat területünkre, majd a bizonyosan az erre a területre vonatkozó maradó értékű iratokat tartalmazó fondok számba vételére kerül sor. Ennek kapcsán ezt a levéltári szakkifejezést is illik megmagyarázni. Fondnak nevezzük azt a levéltári őrzési egységet, amely egy természetes, vagy jogi személy élete és működése során rendeltetés szerűen hozzá érkezett, vagy nála keletkezett iratokat öleli fel.

Így tehát a vízügyi igazgatás központi szerveiből szóba jöhet az *Országos Vízépítési Igazgatóság* 1899-től, az *Országos Öntözésügyi Hivatal* 1936-tól, a *Vízérőügyi Hivatal* 1941-től, és az *Árvízvédelmi Országos Kormánybiztosság* 1940-től keletkezett iratanyaga, valamint a Földművelésügyi minisztérium 1890-től nálunk őrzött általános iratainak feltárása. Ezeknek összesen közel 60 iratfolyó méternyi anyagát lehet témánk szempontjából hasznosítani.

A vízügyi igazgatás területi szervei közé tartoztak az úgynevezett kultúrmérnöki hivatalok, melyek felállítását Kvassay Jenő javaslatára 1879-ben rendelték el. 1880-ban hat, 1881-ben nyolc, 1909-ben pedig már tizenkilenc működött az ország területén. 1919-ig 150 000 kh-on teremtették meg a korszerű mezőgazdálkodás feltételeit.⁷

⁴Az igazgatóságot 1788-ban állították fel (Directio in Hydraulicis et aedilibus per regnum Hungariae partesque eidem annexas). Szervezetére, működésére: Felhő Ibolya–Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár Budapest, 1961. 505-520 p.

⁵A magyar vízszabályozás története szerk. Ihrig Dénes Budapest, 1973. 92-105. p.

⁶A Helytartótanács működése során keletkezett, vagy hozzá került térképeket a Magyar Országos Levéltár S szekciója (Térképtár) őriz. Ezek a térképek 1738 és 1864 között keletkeztek, mennyiségük 8.40 iratfolyó méter.

⁷Kedzetben hat székhelye Budapest, kettő Kassa, majd pár év múlva az egyik kassai hivatal Sátoraljaújhelyre költöztették. 1892-ben Aradon, 1893-ban Brassóban, 1895-ben Szombathelyen, 1896-ban Temesváron, 1897-ben Nagyeneden, 1898-ban Pécsen és Pozsonyban, 1899-ben Nagyváradon és Besztercebányán, 1901-ben Nagyszébenben, 1909-ben pedig Máramaroszigeten állították fel új kultúrmérnöki hivatalt. Működésére: A kultúrmérnöki intézmény hat évtizede 1879-1939, szerk.: Trummer Árpád és Dr. Lászlóffy Woldemár Budapest, 1940.

A kulturmérnöki hivatalok közül levéltárunk őrzi a kolozsvárinak az 1901 és 1930 közötti időszakból 0.1 iratfolyóméternyi, a nagyváradinak az 1887 és 1943 közötti évekből szintén 0.12 iratfolyóméternyi, a témánk szempontjából szintén ide sorolható máramaroszigeti hivatalnak az 1913. évből egy doboznyi (0.12 ifm) és végül a brassói hivatalnak az 1913-as és 1914-es évből való ugyancsak egy doboznyi iratanyagát.

A *Bega Hajózási Kirendeltség* iratai valamivel nagyobb mennyiséget ölelnek fel, az 1900 és az 1919 év közötti időszakból maradt ránk 0.25 ifm. Részben ide sorolható az *Aldunai Vaskapui Szabályozási Művezetőség* és a *Dunaszabályozási Felügyelőség* 19. század végi 0.37, illetve 0.67 iratfolyómétere is.

Az árvízmentesítő társulatokról már esett szó, tevékenységük jobbra a dualizmus idején bontakozott ki. Esetünkben a Berettyó és a Körösök-, valamint az Arad, továbbá az Arad-Békés megyei ármentesítő társulatok fennmaradt iratai jöhetnek szóba. Összeségükben ezek megközelítőleg öt iratfolyóméternyi terjedelműek, mindegyikük működése a 19. századra nyúlik vissza⁸.

Az iratanyag nyelve esetenként román. Ez amiatt van így, mert az impérium-váltás után az ügyeket az állam hivatalos nyelvén vitték tovább. Aztán amikor a II. bécsi döntés által érintett területeken újra helyreállt a magyar államiság, ez természetesen egy újabb nyelvváltást hozott, például a *Nagyváradai Kulturmérnöki Hivatal* esetében is.

Térképek

A térképek közül a legrégebbiek *Bereg és Szatmár vármegyét* ábrázolják, összesen 51 darab. Mindegyik bécsi hüvelykes léptékű, a legkorábbi 1864-ben készült. A többi térképünk településeket, illetve azok határát ábrázolja. Ezek a térképek döntően a 20. század elején, kétféle – 1:75 000-es és 1:200 000-es – léptékben készültek. A teljesség igénye nélkül, az 1919-ig készültek közül néhánynak a címét felsoroljuk; *Bánffyhyunad, Brassó, Déva, a Királyhágó, Kolozsvár, Marosborgó, Maroshévíz, Marosillye, Marosludas, Nagybánya, Nagyenyed, Szászrégen, Szászsebes, Temesvár, Vaskoh*. Konferenciánk színhelye – Marosvásárhely – ugyan nem szerepel közöttük, de a „kincses város” mindkét léptékben képviselteti magát.

Levéltárunk térképtára mára már darab szinten rendezett, a tizenkét ezret meghaladó gyűjteményhez az elmúlt évben számítógépes katalógus is készült, elmondhatjuk tehát, hogy ez az állományunk jól kutatható.

Levéltárunknak az erdélyi táj változását dokumentáló fondjai és a Térképtár ismertetése előtt azt a megállapítást tettük, hogy kétféle forrástípusról fogunk beszélni; iratokról és térképekről. Ez azonban nem jelenti azt, hogy térképek, térképvázlatok csak a Térképtár anyagában lennének. Az *Arad megyei Árvízmentesítő Társulat* fondja például tartalmazza a Fehér-Körös jobbparti védgátjának és a Fekete-Körös bal- és jobbparti védgátjainak hossz-szelvényét is. A *Brassói Kulturmérnöki Hivatal* anyagában

⁸ Alábbiakban a társulatok neve mellett a levéltárunkban őrzött iratanyag évkörét is megadjuk. Körös-Tisza-Marosi Ármentesítő és belvízszabályozó Társulat: (1882) 1885-1948; Bács-Torontáli Ármentesítő Társulat: 1910; Felsőtorontáli Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat: 1888-1945; Berettyó Vízzabályozó Társulat: 1852-1887; Berettyó-Körös Vízzabályozó és Ármentesítő Társulat: 1888-1901; Berettyó Ármentesítő és Belvízszabályozó Társulat: 1852-1948; Sebes-Körös Vízzabályozó és Ármentesítő Társulat: 1885-1948; Arad-Békés Megyei Élő- és Belvízlevezető Társulat: 1882-1896; Fekete-Körös Ármentesítő és Belvízszabályozási Társulat: 1880-1947; Arad Megyei Ármentesítő és Belvízszabályozási Társulat: 1893-1916.

találhatjuk – hogy csak néhány önkényes példával éljünk – a *Zetelaka ármentesítés*, *Szekelyszentkirály partbiztosítása*-, vagy a *Marosszentanna árvízvédelme* című térképeket is. Azért az igazság kedvéért jegyezzük meg azt is, hogy például a *firtosmartonosi Gagypatak mederrendezésének műszaki leírása* klasszikus irat-jellegű forrás.

A Dragán-vízmű

Levéltárunk Tervtára őrzi a Dragán-vízműre vonatkozó tervrajzokat és az iratanyag egy részét.⁹ A Nagyváradai Kultúrmérnöki Hivatal – mint szakértő – 298/1910. számú előterjesztésére a Magyar Vasútforgalmi Részvénytársaság által, a Dragán patak vízerejének kihasználása céljából létesíteni szándékolt „vízhasználat és vízműveknek” az engedélyezéséről Bihar vármegye alispánja 1910. március 26-án hozta meg Nagyváradon „véghatározatát”.

Ennek értelmében a vasúttársaság számára az általa a Kolozs vármegyei Viság és a Bihar vármegyei Loro-Ponor-Remec és Budurásza községek határában erőmű létesítését és a vízhasználatot, az 1909. augusztus 24-i helyszíni tárgyalás eredményeként, a szakértő előterjesztésére engedélyezte.

Vajon miért pont itt kívántak elődeink erőművet létesíteni? A műszaki leírás bevezető indoklása szerint a Kárpátoktól „nyugatra eső alacsonyabb hegycsoportok közül a Bihari-hegység fellegrávként emelkedik ki a nagy magyar Alföld szélén. Összefüggő erdőségek borítják oldalait s nagy mennyiségű csapadékokat kisebb-nagyobb patakok mélyen bevájt völgyekben vezetik a síkság felé. Két ilyen völgynek, a Dragán és a Jád patakok völgyének magassági különbözetét, a Dragán vízének a Jádba való átvezetése által erő termelésre felhasználni, képezi a jelen tervezet alapeszményét.”

A völgyzáró gát létesítését Viság határában, a Dragán patakon, a Sebesel patak beömlésénél engedélyezték. Maga az engedélyező okirat 1911. április 21-én kelt. Eszerint a munkálatokat két éven belül meg kell kezdeni, és a megkezdéstől számított hat éven belül be kell fejezni.

A munkálatok megindításáról a Bihar megyei élesdi és a Kolozs megyei bánffyonyadi járás főszolgabíráját is értesíteni kellett. A völgyzáró gát pontos helyének megállapítására elrendelték az altalaj megvizsgálását, melynek kezdete előtt két hónappal a földművelésügyi miniszter értesítendő, aki jogosult a munkálatok ellenőrzésére.

A tervezett erőmű jelentőségét mutatja, hogy az itt termelt árammal kívánták ellátni Nagyvárad városát és a környező községeket.

Az események dokumentálására szolgált az okmánytár, ami sajnos elég hiányosan maradt ránk. A MÁV az erőmű létesítése tárgyában megállapodott az érintett kis- és nagybirtokosokkal. Ezek közül megvan például a gróf Zichy Ödönnel létesített megállapodás (1910). Mivel a munkálatok nehezen haladtak, Bihar vármegye 1913-ban két évvel meghosszabbította az építési időt. Értelmetlen lenne itt most felsorolni a tervezett építkezés minden egyes állomását, vagy az építkezés előtt tornyosuló összes akadályt. Az érintett birtokosokkal a megállapodás nem minden esetben ment könnyen. A nagyváradai görög katolikus püspök, Radu Demeter is csak hosszas gyözködés, alkudozás után adta hozzájárulását.

Egy 1921. szeptember 14-én Budapesten kelt irat, melyet Dr. Silbermann Jenőnek küldtek Nagyváradra, a vízierőműről még – természetesen még mindig – mint „terve-

⁹Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár XV. 29. fond

zett"-ről szól. A kivitelezésére alakítandó részvénytársasággal a MÁV hajlandó Silbermann közreműködésével arról tárgyalni, hogy az építési koncesszióért cserébe vagy évenkénti jutalékot, vagy részvényeket kapjon. A ránk maradt iratokból a végki-fejletre már nem derült fény.

Az építkezés levéltárunkban lévő tervrajzait a Sagner és Woerner müncheni építési vállalat készítette, s az erőműről készült műszaki leírások is természetesen német nyelvűek. A tíz levéltári doboznyi terjedelmű fond (1.20. ifm) 90%-át ezek a tervrajzok és műszaki leírások alkotják.

A történet lezárásaként Lászlóffy Woldemár egyik alapvető munkája alapján¹⁰ annyit mondhatunk, hogy a vízi erőmű ugyan megépült, de valószínűleg nem úgy, és nem ott, mint ahogyan azt a 20. század elején tervezték.

A Jádremetén (Remeti) megépült erőmű üzemkezdetének éve 1979, *a kapcsolódó tározó és a tápláló vízfolyás neve Dragán.*

Annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy az erőmű és a tározó megépítéséhez mennyiben szolgált alapul ez a Trianon előtti Magyarországhoz kötődő tervezés, még további levéltári kutatásokra lenne szükség.

Rövid ismertetésünk célja nem egy minden részletre kitérő tájékoztatás, hanem egy-fajta figyelemfelkeltés volt.

Ha ezzel sikerült a téma iránt érdeklődők figyelmét ráirányítani a Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltárban őrzött iratanyagra, a nálunk lévő kutatási lehetőségekre, akkor elértük célunkat.

---

¹⁰Lászlóffy Woldemár: Vízi munkálatok és vizgazdálkodás a tiszai vízrendszerben Budapest, 1982.